

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ФАКТИЧНИХ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН В АНГЛОСАКСОНСЬКІЙ ТА КОНТИНЕНТАЛЬНІЙ СИСТЕМАХ ПРАВА

У статті в контексті історичного розвитку окреслено особливості формування інституту фактичного шлюбу в додержавний період, за часів Римської імперії, подальший розвиток регулювання інституту в європейських державах, якими було реципійовано римське право, а також висвітлено характерні риси розвитку інституту фактичних шлюбних відносин у рамках англосаксонської системи права в Англії та США.

Ключові слова: фактичні шлюбні відносини, фактичний шлюб, англосаксонська система права, континентальна система права, романо-германська система права, релігія, церква.

В статье в контексте исторического развития обозначены особенности формирования института фактического брака в догосударственный период, во времена Римской империи, дальнейшее развитие регулирования института в европейских государствах, которые реципировали римское право, а также освещены характерные черты развития института фактических брачных отношений в рамках англосаксонской системы права в Англии и США.

Ключевые слова: фактические брачные отношения, фактический брак, англосаксонская система права, континентальная система права, романо-германская система права, религия, церковь.

The article is devoted to a study of historical development and features of formation of actual marital relations institute in pre-state period, in the period of the Roman Empire, the further development thereof in European countries, which adopted Roman law. The article also highlights the features of the institute of actual marital relations within the Anglo-Saxon legal system in England and the USA.

Key words: actual marital relations, actual marriage, Anglo-Saxon system of law, continental system of law, Romano-Germanic system of law, religion, church.

Вступ. Загальносвітова тенденція поглиблення глобалізаційних процесів зумовлює виникнення правовідносин між суб'єктами приватного права з різних держав, у зв'язку з чим на практиці, зокрема й в Україні, досить часто виникає потреба у вирішенні колізійних юридичних питань, які одночасно лежать у площині романо-германської та англосаксонської систем права. Обом вищезгаданим правовим сім'ям притаманне існування інституту фактичних шлюбних відносин як альтернативної традиційному шлюбу форми співжиття чоловіка та жінки однією сім'єю, що має власні історично зумовлені характерні відмінності в рамках кожної із цих систем права.

Постановка завдання. Існування різних підвалин регламентації шлюбно-сімейних відносин в англосаксонській та романо-германській системах права, що були закладені ще на етапі зародження їх юридичного регулювання, зумовлює різне концептуальне трактування і філософське розуміння норм сучасного інституту фактичного шлюбу, у зв'язку з чим питання особливостей становлення інституту фактичного шлюбу потребує наукового вивчення та зумовлює актуальність дослідження концепції інституту фактичного шлюбу в історичній ретроспективі в контексті романо-германської та англосаксонської систем права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявні дослідження історії розвитку правового регулювання фактичних шлюбів умовно можна розділити на дві категорії: 1) порівняльно-правовий аналіз регулювання фактичних шлюбів у декількох державах у певний історичний період;

2) дослідження розвитку регулювання фактичних шлюбних відносин в окремій державі протягом всієї історії існування такої держави. Зокрема, дослідження здійснювались такими вченими, як: М.І. Горчаков, С.П. Грішаєв, А.І. Загоровський, К.Д. Кавелін, І.Б. Новицький, А.О. Підпригора, І.А. Покровський, К.П. Победоносцев, Т.І. Тарахонич тощо. Поряд із тим порівняння історичного розвитку регулювання інституту фактичних шлюбних відносин між континентальною та системою загального права поки відсутнє.

Мета цієї статті полягає у висвітленні ключових історичних аспектів розвитку правового регулювання фактичних шлюбних відносин в англосаксонській та континентальній системах права.

Результати дослідження. Розвиток суспільства загалом та формування його правової системи зокрема відбувалися поетапно [1, с. 13]. Зважаючи на те, що держава як феномен з'являється тільки на певному цивілізаційному етапі розвитку суспільства, то сімейні відносини між чоловіком та жінкою в тому чи іншому вигляді історично передують появі держави. Як стверджує К.П. Победоносцев, у додержавний період достатніми ознаками шлюбних відносин було співжиття чоловіка та жінки, стан фактичного володіння та ведення спільного господарства. Проте із появою держави, яка пов'язала із шлюбом певний обсяг прав та обов'язків, вищенаведені ознаки перестають бути визначальними [2, с. 92].

Не зважаючи на те, що наявні у додержавний період сімейні союзи мають надзвичайно багато спільного із інститутом фактичних шлюбних відносин у сучасному його розумінні, такі види союзів не слід ототожнювати, адже форми додержавних сімейних союзів можуть однаково вважатись прототипом як фактичних шлюбних відносин, так і традиційних офіційно зареєстрованих шлюбів, які в процесі становлення держави набули такої додаткової характеристики, як санкціонування державою.

Становлення держави зумовлює появу цілого комплексу правил, що регламентують процедуру укладення шлюбу, натомість ті сімейні союзи, які не відповідають встановленим державою вимогам, де-факто продовжують існувати, проте вже поза законом. Ознаки таких фактичних шлюбів варіюються у різних державах залежно від того, які вимоги висунуті до традиційного шлюбу, а також від ступеня визнання юридичних наслідків перебування у незареєстрованому державою сімейному союзі. Втім, якщо узагальнити, то вбачається, що незалежно від системи права фактичні шлюби характеризуються постійним спільним проживанням, веденням спільного господарства, взаємним матеріальним забезпеченням та піклуванням, публічністю та наміром створити стійкі відносини, притаманні шлюбу. Одним із ключових аспектів інституту фактичних шлюбних відносин, який відрізняє його від інституту традиційного шлюбу, є те, що такі де-факто шлюбні відносини між чоловіком і жінкою не зареєстровані державою відповідно до визначеної законом процедури.

У зв'язку із вищенаведеним обсяг взаємних прав та обов'язків подружжя, що уклало шлюб, а також юридичні наслідки укладення шлюбу суттєво відрізняються від прав та обов'язків членів тих сімейних союзів, які не узаконили свої сімейні стосунки у визначений державою спосіб. Проте навіть із часом санкціоновані державою із гарантованими юридичними наслідками шлюби не зуміли повністю витіснити із суспільства фактичні сімейні союзи, які і дотепер залишаються надзвичайно поширеним явищем. Вони не могли бути абсолютно проігнорованими з боку держави, а тому виходячи із мотивів доцільності на загальнодержавному рівні за такими сімейними відносинами в тому чи іншому обсязі визнавались певні правові наслідки.

Важливим з точки зору цієї статті є те, що порядок офіційної реєстрації шлюбу варіюється між державами, і, відповідно, різняться особливості правового регулювання фактичного шлюбу. Проте слід мати на увазі, що навіть у рамках правових систем країн, в яких застосовуються однакові принципи правового регулювання, спостерігаються відмінності у регулюванні шлюбно-сімейних відносин. Одним із визначальних факторів, що впливають на порядок регламентації відносин, пов'язаних із укладенням шлюбу, є релігія. Як зазначає С.П. Грішаєв, норми сімейного права так званих розвинутих країн не є уніфікованими хоча б тому, що сімейне право США та Англії належить до англосаксонської системи права, яка характеризується тим, що поряд зі статутним правом особливо важливе значення в ній мають норми звичаєвого права. Стосовно сімейного права, наприклад, Франції, ФРН, Італії, то їхнє сімейне право належить до континентальної системи права, де норми звичаєвого права не застосовуються. Усі вищенаведені країни також відрізняються сповіданням релігії. Так, наприклад, в Італії домінуючою релігією є католицизм, в Англії – англіканство, яке зберегло свій надзвичайно суттєвий вплив на шлюбно-сімейні відносини [3, с. 237].

Р. Давид у своїй праці зазначає, що історично першою правовою сім'єю, яку ми зустрічаємо у сучасному світі, є романо-германська правова сім'я [4, с. 29]. Головною особливістю

романо-германського права є його органічний зв'язок з римським правом, зумовлений рецепцією римського права, яку здійснили всі країни романо-германської правової сім'ї [5, с. 72]. Римському ж праву, попри існування декількох різновидів законних шлюбів, відомий також інститут конкубітату – шлюбних відносин між особами, що відповідно до приписів римських законів не мали права на укладення законних шлюбів.

Конкубітат розглядався як дозволене законом спільне проживання чоловіка та жінки з метою встановлення сталих шлюбних відносин і міг мати місце за відсутності одного з подружжя *jus conubii* (тобто права на укладення повноцінного шлюбу). Таким чином, конкубітат вважався в суспільстві неповноцінним шлюбом [6].

Легалізація конкубітату була здійснена римським імператором Августом з метою введення в правове поле фактичних шлюбних відносин між особами, які не могли укласти між собою традиційний шлюб [7, с. 458]. Проте закон Августа швидше мав на меті протиставлення фактичних шлюбних відносин тимчасовим статевим стосункам – перелюбу, який, як відомо, засуджувався римськими законами. Так, дружина, що перебувала в конкубітаті, на відміну від законної дружини, не мала права на набуття ні імені свого чоловіка, ні його соціального становища, ні майнових, ні будь-яких інших прав [8, с. 113]. З самого початку навіть діти, які походили із конкубітату, не набували статусу та імені батька, не мали права на аліменти, не мали спадкових прав щодо батька, водночас на них і не поширювалась влада батька [9, с. 11–12].

З часом обсяг прав, що гарантувались державою для дітей, народжених у конкубітаті, поступово розширювався, разом із ними з'явилися інструменти захисту таких прав. Так, через процедуру узаконення з волі батька дитина, що походила із конкубітату, могла набути такого ж обсягу прав, як і дитина, що народжена у законному шлюбі: вона могла вимагати у батька утримання і мала обмежене право спадкування – шостої частини майна батька. Поряд з цим згодом і особам, що перебувають у конкубітаті, було надано певний обмежений обсяг взаємних прав [10, с. 7].

Ще одним інститутом – прототипом фактичних шлюбних відносин, який існував за часів Римської імперії, був інститут *amicia* – дозволене законом постійне співжиття неодруженого чоловіка з незаміжною жінкою. Проте сучасним джерелам про нього відомо не так багато: відрізнявся він від конкубітату фактично тим, що був укладений без дотримання встановлених державою формальностей через відсутність бажання у таких осіб встановити сімейні стосунки, а не через існування перешкод до вступу у законний шлюб [6].

Починаючи із IV століття імператором Костянтином було видано закон, який забороняв робити подарунки конкубіні, а також усиновлювати дітей, які не походили із законного шлюбу. Пізніше законами було скасовано будь-які правовідносини матері і дітей, народжених не в законному шлюбі: такі діти навіть не могли претендувати на утримання з боку матері [11, с. 66].

За часів правління Юстиніана діти, що походили із конкубітату, мали право на спадкування частки у розмірі 1/12 майна батька, а якщо у такого спадкодавця не було власних дітей, то й усю спадщину, причому стосовно матері діти мали такий же обсяг спадкових прав, що й діти, народжені у законному шлюбі. Крім того, законами Юстиніана було встановлено низку умов, яким мала відповідати жінка, щоб вважатися конкубіною, зокрема, вона не могла бути молодшою 12 років [12, с. 244].

Інститут конкубітату був скасований візантійським імператором Левом Мудрим, незаконним вважався шлюб, що був укладений без дотримання церковної форми його укладення [13].

У період Середньовіччя у зв'язку із поширенням християнської релігії фактичні шлюбні відносини засуджувалися суспільством і ігнорувалися законодавцем, проте в доктрині висловлювалась й інша позиція. Так, К.Д. Кавелін у своїй праці «Нарис юридичних відносин, що виникають з сімейного союзу» зазначає: «В нових законодавствах конкубітат не визнається зовсім і не має жодного юридичного значення, проте в реальному житті приймає всюди все більших розмірів <...> Юридична норма не може і не має йти всупереч дійсності» [14, с. 78–81].

Спостерігається, що у західних державах було досить сприятливе середовище для існування фактичних шлюбів, проте такий стан речей вносив суперечності у сімейно-шлюбні відносини на загальносуспільному рівні.

На теренах же Київської Русі, яка, як відомо, реципіювала римське право, до прийняття християнства шлюбом визнавались відносини відкритого спільного проживання, проте такий підхід був категорично змінений із запровадженням разом із християнством формалізованої процедури укладення шлюбу, у зв'язку з чим фактичні шлюбні відносини чоловіка та жінки без здійснення вінчання не визнавались державою, а тому й не мали жодних юридичних наслідків законного шлюбу, причому навіть не було запроваджено систему охорони прав дітей, що були

народжені не в шлюбі [15, с. 301]. Такий стан речей призвів до того, що фактичні шлюби на Русі вже виділились в окреме «позазаконне» явище, яке було досить поширеним, і, як наслідок, спричинило появу окремої категорії дітей, народжених у таких союзах, із суттєвим обмеженням прав порівняно із закононародженими дітьми.

У західних державах римо-католицька церква, на відміну від православної, запровадила дещо інше розуміння концепції шлюбу: оскільки відповідно до вчень римо-католицизму таїнство шлюбу полягає не в здійсненні церковного обряду, а в самому існуванні подружнього союзу [16, с. 214]. Так, у Франції до блуассонського ордонансу Генріха III 1579 р. шлюб набував юридичної чинності на підставі висловлення взаємної згоди, причому остання могла бути здійснена і таємно, суттєвою умовою визнання таких шлюбів мало бути подальше спільне проживання пари, причому наслідки перебування у фактичних шлюбних відносинах визнавались як церквою, так і державою [17, с. 24].

В Англії, де, як відомо, сформувався базис англосаксонської правової системи, і в подальшому у зв'язку із колонізацією вона була поширена в США, Канаді, Новій Зеландії та низці інших держав, із запровадженням у суспільстві церкви, з одного боку, умовою укладення шлюбу було здійснення релігійного обряду (проте священник в цьому обряді виступав швидше його свідком, аніж владним суб'єктом), а з іншого – не визнавались такими, що не мають юридичної сили такі шлюбні союзи, які не були оформлені церквою [18, с. 45]. Причому навіть за дошлюбними договорами подружжя визнавались юридичні наслідки. Тільки всередині XVII століття в Англії було запроваджено інститут цивільного шлюбу, проте у зв'язку зі значними законодавчими обмеженнями, тісним зв'язком із протестантською церквою, виключно прихожани якої могли скористатися правом на укладення такого шлюбу, а також надмірним обкладенням різними платежами процедур, що були обов'язковими для укладення шлюбу, поряд із формалізованим державою інститутом шлюбу в країні з'явилась численна кількість так званих таємних шлюбів. Для останніх було характерне недотримання законних вимог до вступу у шлюб, причому досить часто один із подружжя навіть перебував в іншому шлюбі на момент укладення таємного шлюбу. Інститутом таємного шлюбу найчастіше користувались ті, хто не хотів платити податки, не міг отримати згоди батьків чи не сповідував протестантизм. Причому, як зазначає А.І. Загоровський, простежується, що тогочасна англійська держава деякою мірою сприяла існуванню таких шлюбів, оскільки покаранням за створення сім'ї у такий спосіб був лише незначний штраф, водночас держава не заперечувала юридичних наслідків таємного шлюбу. Така практика тривала аж до 1837 року, коли було прийнято новий закон про шлюби, який закріпив значно спрощені процедури його укладення, у зв'язку з чим кількість таємних шлюбів була мінімізована в англійському суспільстві [19, с. 32–36].

У зв'язку з невизначеністю англійських сімейно-шлюбних законів у колонізованій нею Північній Америці було запроваджено цивільну процедуру укладення шлюбу, проте у зв'язку із відсутністю інституційної забезпеченості по всій колонізованій території встановлена процедура не могла бути дотримана, що спричинило появу значної маси фактичних шлюбів [20, с. 126–127, 132]. У зв'язку з необхідністю для належного спадкування фермерських господарств і земель дітьми, народженими в незарєстрованих шлюбних відносинах, у Північній Америці було запроваджено ту ж концепцію римо-католицької церкви, відповідно до якої в основі шлюбу лежить взаємна згода подружжя, і таким чином спадкові права дітей у фактичних шлюбах були прирівняні до спадкових прав дітей, що походять із зарєстрованого у визначеному державою порядку шлюбу [21, с. 22]. У судових рішеннях за фактичними шлюбами визнавались юридичні наслідки, якщо він відповідав таким умовам: 1) пара проживає спільно; 2) вони позиціонуються в суспільстві як чоловік та дружина; 3) у такої пари відсутні перешкоди до вступу у законний шлюб [20, с. 146–147].

Висновки. Таким чином, узагальнюючи усе викладене вище, можна дійти висновку, що інститут фактичних шлюбних відносин існував ще з давніх часів як у рамках континентальної, так і англосаксонської систем права, причому визначальним фактором, окрім держави, що впливав на особливості фактичних шлюбів була церква. Романо-германська система права реципіювала цілу систему норм правового регулювання прототипу фактичних шлюбних відносин – інституту конкубінату, якому було притаманне визнання Давньоримською державою того чи іншого обсягу юридичних наслідків залежно від правлячого імператора, причому особлива увага надавалась правам та обов'язкам дітей, які походили із такого шлюбного союзу. В подальшому в західноєвропейських країнах, де сповідувався римо-католицизм, фактичні шлюби були поширеним явищем, оскільки концептуально вважалось, що шлюб укладався між самим подружжям, а роль держави в цьому процесі була виключно декларативною. Що ж стосується теренів становлення

англосаксонської системи права, то англійська держава практично до середини XVII століття сприймала фактичні шлюби нарівні із офіційно укладеними, проте навіть після формалізації шлюбу в державі була поширена альтернативна форма – так званий інститут таємного шлюбу, що укладався без дотримання формальних вимог держави, за яким остання визнавала певний обсяг юридичних наслідків. У колонізованій Англією Північній Америці інститут фактичних шлюбних відносин набув значного поширення, з одного боку, у зв'язку із нестачею адміністративного ресурсу, а з іншого – виходячи із потреб забезпечення спадкових прав, які були продиктовані економічними умовами життя.

Список використаних джерел:

1. Тарахонич Т.І. Історичні етапи виникнення, становлення та розвитку романо-германської сім'ї. Порівняльне правознавство (правові системи світу): монографія / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Парламентське видавництво, 2008.
2. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Том 2. Первый отдел. Семейные отношения. СПб.: Синод. тип., 1896. 682 с.
3. Семейное право: учебник / С.П. Гришаев. Москва: Проспект, 2016. 272 с.
4. Давид Р. Основные правовые системы современности / Рене Давид, Камила Жоффре-Спинози; пер. с фр. В.А. Туманова. М.: Международные отношения, 2003. 400 с.
5. Шаганенко В.П. Особливості системи права у романо-германській правовій сім'ї. Порівняльно-аналітичне право. 2013. № 2. С. 71–74.
6. Підпригора О.А. Римське право: підручник / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. К.: Юрінком Інтер, 2003. URL: http://uepb.scienceontheweb.net/uepb_римське_право_підпригора_харитонов_украинская_экономика_правовая_библиотека.html
7. Покровский И.А. История римского права. М.: Статут, 2004. 540 с.
8. Новицкий И.Б. Указ. соч. С. 63; Пухан И., Полинак-Ахимовская. М. Римское право. М.: Зерцало, 1999.
9. Трофанчук Г.І. Римське приватне право: навчальний посібник. К.: Атіка, 2006. 248 с.
10. Римское частное право: учебник / под ред. проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Перетерского. М.: Юристъ, 1999, 544 с.
11. Босанац Н. Внебрачная семья. Пер. с хорв.-серб. / Под ред. и со вступ. статьей Н.М. Ершовой. Москва: Прогресс, 1981. 208 с.
12. Дигесты Юстиниана / избр. фрагм. в пер. и с прим. И.С. Перетерского. М.: б. и., 1984. 409 с.
13. Сергеевич В.И. Лекции и исследования по древней истории русского права. С. Петербург, 1910. СПС Гарант: Комментарии. URL: <http://www.twirpx.com/file/929215>
14. Кавелин К. Очерк юридических отношений, возникающих из семейного союза. СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1884. 170 с.
15. Горчаков М. О тайне супружества. Происхождение, Историко-юридическое значение и каноническое достоинство 50 главы (по спискам патриархов Иосифа и Никона) печатной Кормчей книги. Санкт-Петербург, 1880 / М. Соловьев. Юридический вестник. 1881. Год тринадцатый второго десятилетия, № 3. 447 с.
16. Оспенников Ю.В. О видах брачных связей в русском праве XII – XVII вв. Правоведение, 2004. № 5. С. 205–217.
17. Суворов Н.С. Гражданский брак. Юридическая библиотека. 1896. № 11. 152 с.
18. Хазова О.А. Брак и развод в буржуазном семейном праве (сравнительно-правовой анализ). М.: Наука, 1988. 173 с.
19. Курс семейного права / Загоровский А.И., орд. проф. Имп. Новорос. ун-та, д-р гражд. права. 2-е изд., с изм. и доп. Одесса: «Экон. тип.», 1909. 574 с.
20. Howard G.E. A history of matrimonial institutions chiefly in England and the United States with an introductory analysis of the literature and the theories of primitive marriage and the family. Volume two. New York, 1964. P. 126–127, 132.
21. Худякова О.Ю. Установление происхождения детей по законодательству РФ и США: сравнительное исследование: дис. канд. юрид. наук. М., 2009. 210 с.